

MONDAT ÉS MEGNYILATKOZÁS

Károly Sándor

1. A 'legkisebb beszédegység' elnevezésében a *mondat* szónak komoly riválisa támadt az utóbbi évtizedekben. Az angol nyelvű szakirodalomban a *sentence* 'mondat' mellett mind nagyobb jelentőségre tett szert az *utterance* 'megnyilatkozás'. Nem egyszerű elnevezési kérdésről van szó, hanem a tudomány történetének egy megszokott, tipikus esetével állunk szemben: amit jó ideig egynek, egységesnek láttak, kezdték fogalmilag elkülöníteni. A megnyilatkozás nem egyszerűen mondat, hanem mindenekelőtt: konkrét és kimondott (leírt) mondat, ezenkívül pedig olyan parole (performancia) jelenség, amely egyértelműen nem is azonosítható mindig a mondatnak tartott egységgel. Abban ugyanis, hogy mi a mondat, az elmélet nem tudott egyetérteni (lásd a JOHN RIES felsorolta több mint 200 mondatdefiniációt), viszont szükség volt egy olyan elemi fogalomra, amely könnyen azonosítható.¹ Kétségtelen, hogy amint történni szokott, az 'utterance', 'megnyilatkozás' fogalma is némi válto-

---

¹ HARRIS, ZELIG S. *Methods in Structural Linguistics* című munkájában (1951) az *utterance* talán a legalapvetőbb fogalom, a nyelv analízisének kiindulópontja. "A megnyilatkozás egy személy (egyén) beszédének azon szakasza, amely előtt és után a beszélő szünetet tart (csöndben van) (1973.72)." Lényegében ezt a harrisi meghatározást ismétli meg kis fogalmazási eltéréssel ZIFF, P. (1960.10). Az *utterance* szót ANTAL LÁSZLÓ *megnyilatkozásnak* fordítja az előbb idézett szövegben és még korábban (1964.27). A *megnyilatkozás* műszó helyett a *nyilatkozat* szót SZABÓ DÉNES használta először (1955. 384), szűkebb értelemben: a tagolatlan mondat, tehát a mai értelemben vett megnyilatkozás egy típusának a megnevezésére. A *nyilatkozat* szónak annyi előnye van a megnyilatkozással szemben, hogy nomen acti jelentésű, amire tehát éppen szükség van, míg a megnyilatkozás, akár az angol *utterance* szó, nomen actionis ('énonciation') és nomen acti ('énoncé') jelentést egyaránt hordozhat. Valószínű, hogy TELEGDY ZSIGMOND (1978. 18, 30) ezért alkalmazta a *nyilatkozat* terminust, mégpedig a mai szakszó jelentésének megfelelően. Mivel azonban a *nyilatkozat* a köznyelvben már lefoglalt jelentésű ('déclaration'), s mi több olyan fogalmat jelöl, amelyre a nyelvészetben is szükség lehet mint egy beszédett-fajtára, megmaradtam a *megnyilatkozás* terminus használata mellett.

záson ment át kialakulása óta, s ez a kristályosodás ma a szemünk előtt folyik.²

A mindennapi beszédben, írott szövegben lépten-nyomon találkozunk az ember hiányos mondatokkal, mondattöredékekkel. Ezeket a beszéddarabokat mondat gyanánt mondjuk és a hallgató, olvasó mondat gyanánt értelmezi. Hogy lehetséges ez? A magyarázatot megadja annak a mechanizmusnak az ismerete, amely beszéd közben működésbe lép a fejünkben.³ A beszédet általában grammatikailag megszerkesztett egységekre, mondatokra tagoljuk, e tagolást irányító szabályok alapján jönnek létre a grammatikailag jól szerkesztett mondatok. Az egyes mondatokat, még mielőtt kimondtuk volna őket, a kimondással egy időben egymáshoz viszonyítjuk, s e viszonyítás lényeges változásokat visz a mondatokba: szerkezetükből elmaradnak bizonyos ismétlődő részek, másrészt belekerülnek az egymásra vonatkoztatás, egymásra utalás bizonyos grammatikai elemei. A szöveg egymáshoz kapcsolódó mondatai így eltérnek attól a mintától, amelyet a grammatikai szabályok előírnak egy önmagában álló mondat számára. De az ember a kimondott, s a szomszéd mondatokhoz viszonyított s ennek következtében hiányos vagy többletelemeket tartalmazó mondatokat a mintához viszonyítja, teljesnek és befejezettnek érzi.

---

² Az 'utterance' fogalmának egy határozott irányban történő megszilárdulásához kétségtelenül hozzájárult LYONS, J. (1977. 622-35), aki a mondat fogalmát két síkon helyezi el (rendszermondat - szövegmondat), s a megnyilatkozást nagyjából a szövegmondattal azonosítja. A szövegmondat és a megnyilatkozás egybe nem esésének a lehetőségére is gondol, de ezt a kérdést csak éppen hogy érinti, s az idevonatkozó példája sem eléggé meggyőző.

³ A beszédmechanizmus agyi folyamataiba nem látunk bele, de közvetett úton lehet valamelyes ismeretünk róla: ismerjük a beszéd különböző időpontokban és különböző beszélőknél jelentkező eredményeit és ezeken keresztül az irányításról is lehetnek feltevéseink.

A kimondott (vagy leírt) és a grammatikai szabályok által megkonstruálható, "szabályos" mondat közti különbséget fejezi ki az új terminológia: az előbbit *megnyilatkozásnak* nevezi, az utóbbi számára megőrizte a hagyományos *mondat* elnevezést.

A következőkben a megnyilatkozásnak sajátos, a mondattól megkülönböztető tulajdonságaival foglalkozom. E terminológiai kettősséget a *szövegmondat* — *rendszermondat* elnevezésekkel is megadhatjuk. De még mielőtt rátérnék a jelzett megkülönböztető sajátosságok ismertetésére, szólnom kell a mondatokról (rendszermondatokról). A grammatikai szabályok alapján megszerkeszthető rendszermondatokról ma sokkal többet tudunk, mint évtizedekkel ezelőtt. E tudásunk a generatív grammatikának köszönhető. A generatív grammatika világossá tette azt a különbséget, ami a beszéd közben létrejött konkrét mondatok szerkezete és e konkrét mondat szerkezetek esetlegessége mögötti szabályszerűség között fennáll. Az, ami a felszíni struktúrákban mint végtelen bonyolultság kerül elénk (ki vállalkoznék arra, hogy a szövegekben előforduló szerkesztési formák alakzatait számbavegye és mi értelme volna ennek), nagyon is véges számú transzformációs szabály működésével írható le. Ez az egyik, amit hangsúlyoznunk kell a konkrét mondatok mögött álló grammatikai szabályokkal kapcsolatban. A másik, hogy ezek a grammatikai szabályok egy szótárral egészülnek ki. Ez pedig azt jelenti, hogy e szabályok alapján végtelen számú, konkrét lexémákból álló mondat szerkeszthető.⁴ De ez a konkrétság nem a beszédhelyzet konkrétsága. A szituáció konkrétségét csak a megnyilatkozások, a szövegmondatok érik el.

---

⁴ Amikor generatív grammatikáról beszélünk, ezen azt értjük, hogy e grammatika szabályai a nyelv produktivitási szabályainak felelnek meg, amelyeket a nyelvet tanuló gyermeknek el kell sajátítania, hogy a nyelvet tényleg használhassa. A gyermek nyelvtanulásának azonban nem kell tudatos nyelvtanulásnak lennie. Erről olvashatjuk: "A nyelvtanulás az úszás tanulásához hasonlítható. Egyetlen úszni tanuló sem tudja megmondani, hogyan mozognak az izmai, amikor úszik (HARTIG M. — R.I. BINNICK 1978. 29).

Még valamit hangsúlyoznunk kell: az emberi beszédképesség alapja, hogy ez a beszéd produktívítási grammatikai szabályok alapján történik. A nyelvelsajátítás titka is itt rejlik. A produktívítási szabály létezése az ember fejében reális, sokkal reálisabb, mint maguk a beszéd közben kimondott mondatok, mert ez utóbbiak a produktívítási szabályok alapján jönnek létre. Nem a szabály produktív, a szabály nem produkál semmit, az ember produkálja a mondatokat a szabályok ama tulajdonsága alapján, hogy mintát adnak végtelen számú konkrét mondat létrehozására. A szabálynak mint ilyennek a felismerése az ember képessége. Minden ember elszórakozhatna azzal élete végéig, hogy egymásután megalkotja, "kitalálja" azokat a mondatokat ("tanmondatokat"), amelyek grammatikája alapján létrehozhatók. Ezek a mondatok a rendszermondatok. Ezek egy-egy szituációba helyezve szövegmondatokká válnak. De a szövegmondatoktól is eljuthatunk a rendszermondatokig, ha megfosztjuk őket a szituáció konkrétságától és a szöveg többi részétől való függőségtől, "dekontextualizáljuk" őket.

2. A mondat és a megnyilatkozás különbözőségét az alábbiakban próbálom áttekinteni.

I. A szimbólumokkal (konvencionális jelekkel) való információ szintje.

1. A hangzás szintje.

mondat: fonémák és prozodémák sora (prozodémákon a mondat grammatikai szabályaihoz tartozó prozodéiai sémákat értem).

megnyilatkozás: a fonémák és prozodémák egyéni és ad hoc realizációját a beszédben.

2. A jelentés szintje.

a/ *mondat:* különböző okból lehet többértelmű.

megnyilatkozás: a konkrét beszédhelyzetben egyértelművé válik.

- b/ mondat: a "beszédtett"⁵ szempontjából csak potenciálisan értékelhető.
megnyilatkozás: a konkrét beszédhelyzetben illokúciós értéket kap.
- c/ mondat: a mondatban "üres" morfémák lehetnek (deiktikus és anaforikus névmások).⁶
megnyilatkozás: az üres morfémák tartalmassá válnak, ezáltal is lehetővé válik a referenciális jelentés.
- d/ mondat: a mondat jelentése a lexémák szótári jelentésének a kapcsolatából (és csak ezekből) áll elő.⁷

---

⁵ A *speech-act* terminust szándékosan fordítom *beszédtettnek*. Magának az angol kifejezésnek mint terminusnak a használata ellen is merült fel kifogás, (vö. LYONS 1977. 726). A *beszédtett* szót már a kaposvári szövegkonferencián elhangzott előadásomban javasoltam: "Ha ennek az elméletnek a lényegét keressük, akkor a beszédnek nem az időben lefolyó oldalát emeljük ki, hanem funkcionális oldalát, t e t t -oldalát: a beszéd egy-egy tettel ér fel, tett-funkciója van.-(Tehát világosabb volna éppen ezért a beszédtett-elmélet megjelölés) (KÁROLY S. 1979. 24)."

⁶ A deiktikus és anaforikus névmások közös elnevezéssel forikus névmásoknak nevezhetők. A rendszermondat szintjén még csak forikus névmásokról beszélhetünk, ezeknek anaforikus vagy exoforikus (deiktikus) funkciója csak a szövegmondatban válik szét. Az anafóra, exofóra, és fóra elnevezésekre vö. HENDRICKS, WILLIAM O. 1976. 67.

⁷ A mondatjelentés viszonylagos állandóságának kétségtől fontos szerepe van a kultúra továbbításában, ahogy erre TELEGDI ZSIGMOND (1977. 18-9) rámutat: "az az információ, amelyet egy nyilatkozat [értsd megnyilatkozás] mint egy mondat megvalósítása közvetít, változatlanul továbbítható. A nyelv segítségével így lehetővé válik az egyének által szerzett ismeretek "köztulajdonba vétele" és hagyományozása, felhalmozása egyre gazdagabb kincsé: az új nemzedék nem kényszerült előlről kezdeni a viaskodást a természet erőivel, alkalmazhatta és továbbfejleszthette az előzők tapasztalatait."

megnyilatkozás: a mondatot alkotó lexémakapcsolatok jelentése a szövegből (és a szituációból) kiegészül.⁸

e/ *mondat*: a mondat jelentése csak a verbális jelek kapcsolatából áll elő.

megnyilatkozás: a mondat jelentése a prozódiai és a paralingvisztikai elemekkel (gesztus, mimika stb.) kiegészül.⁹

3. A morfoszintaktikai struktúra szintje.

mondat: teljes struktúra.¹⁰

⁸ ANTAL LÁSZLÓ (1979. 67-72) a mondat jelentésének a szöveg tartalmából való kiegészülését műszóval is elkülönítené: *tartalomnak* nevezné a mondat (mondhatjuk úgy is: a rendszermondat) *jelentésével* szemben. E szerint a *megnyilatkozás* magába foglalná a mondat jelentését + a szövegből feltöltődött tartalmát.

⁹ A prozódiai elemek szerepére talán a legjobb példát JAKOBSON, R. (1972. 236) említi Sztanyiszlavszkijra hivatkozva. A neves színikazgató a *ma este* kifejezésnek negyven különböző érzelmi árnyalattal való alkalmazását kívánta meg egy színésztől, a hallgatóságnak a kiejtészváltozatokból a negyven szituációt meg kellett különböztetnie.

¹⁰ A mondatnak mint zárt struktúrának a felfogása, amely nem függ szerkezeti-
leg más vagy nagyobb szerkezeti egységektől, közismert MEILLET, A. és BLOOMFIELD, L. mondatmeghatározásaiból (vö. BERRAR 1963. 70, 72). Ezek a meghatározások a mondatra (rendszermondatra) állnak csak, a megnyilatkozásra (a szövegmondatra) nem. A rendszermondatokat ma már nem kell csak mint pusztá struktúrákat elképzelnünk, hanem mint a grammatikai szabályok által (a szótár segítségével) megkonstruálható, a nyelvi rendszer szempontjából konkrét mondatokat, amelyek a szituáció szempontjából nem konkrétak.

A *mondat* és a *megnyilatkozás* szembenállása a nyelv — beszéd tengelyen helyezkedik el, más természetű, mint DEME LÁSZLÓNÁL a *mondategész* és a *mondategység*, amelyek mindketteje a beszéd síkjához tartozik (1971.39 passim). Ami nem a fogalmakat, hanem az elnevezéseket illeti, meg kell mondani, hogy a *mondat* szó etimológiája szerint inkább a megnyilatkozás fogalmi tartalmának felel meg. Ennek megfelelően tárgyalja SZVORÉNYI JÓZSEF kitűnő nyelvtanában a múlt században: "A gondolat, ha kiírom vagy mondom, *mondat* lesz (1864.7)." Persze a mondatnak a gondolattal való ilyen szembeállítása, amely azt sugallja, hogy előbb volt a gondolat, aztán, ha kimondom, mondat lesz belőle, ma már elfogadhatatlan. De az idézett mondatnak az a része, amely a mondatot a kimondáshoz (vagy "kiíráshoz") köti, teljesen megfelel a megnyilatkozás szituációbeli konkrétságának. A *mondategész* szót szintén használja SZVORÉNYI, némileg más értelemben, mint DEME: "ö s z s z e t e t t mondat az, melyben több együvé tartozó gondolat kifejezésére két vagy több mondatot úgy állítunk össze, hogy belőlük egy teljesebb m o n d a t e g é s z [én emeltem ki K. S.] alakuljon". (I. m. 336. vö. még 355, 361.) Az, amit DEME mondategésznek nevez, tulajdonképpen egy minimális szövegegység, amely lehet mondatföredék, hiányos mondat, tagolatlan mondat is. Ez ugyancsak egy jegyzetéből derül ki, (amit M. KORCHMÁROS VALÉRIA állított össze é. n. 25-30), de itt nem hagyhat kétséget, hogy e mondatföredékek mind mondategységek, a mondategész pedig legalább egy mondategységnyi.

megnyilatkozás: a/ teljes struktúra; b/ hiányos struktúra; c/ többletstruktúra (egy a mondatból kifelé mutató kötőszóval); d/ tagolatlan megnyilatkozás; e/ szabálytalan (hibás) struktúra.¹¹

4. Az aktuális tagolás szintje.

mondat: semleges.

megnyilatkozás: téma—réma struktúra (szórendi, prozódiai elemekkel).¹²

¹¹ A mondat és a megnyilatkozás kettősségével alapvetően számoló KEMPSON, RUTH M. (1977.11) e kettő között egyenes összefüggést lát, a megnyilatkozást úgy tekinti, mint egy absztraktnan struktúrált, szemantikai interpretációval rendelkező jelsornak (a mondatnak) egyedi megvalósulását, tokenjét. A mondat — megnyilatkozás kettősségének azonban éppen az az egyik előnye, hogy nem kell minden megnyilatkozást struktúrált mondatra visszavezetni. Csak azok a szövegmondatok vezethetők vissza rendszermondatra, amelyeknek a struktúrája egy világos struktúrájú rendszermondat struktúrájának felel meg, ennek alapján értelmezhető. A tagolatlan megnyilatkozás nem tesz eleget ennek a feltételnek, így a tagolatlan "mondat"-nak nincs rendszermondat megfelelője.

¹² Valamely téma - réma struktúrával rendelkező mondat egy explicit vagy implicit kérdésre felel. A kérdés szövegelőzmény, tehát az aktuálisan tagolt mondat: szövegmondat. A tematikai alany (téma vagy topic) a megnyilatkozáshoz tartozik, a grammatikai alany első sorban a rendszermondathoz (vö. LYONS 1977. II, 503-5). A kérdés a valóságban ennél bonyolultabb, amennyiben a mondat tematikus struktúrája kétféleképpen értelmezhető: részben mint szemantikai, részben mint pragmatikai struktúra (vö. SGALL, P. — E. HAJIČOVÁ — E. BENEŠOVÁ 1973). E kettősségnek megfelelően a téma lehet kognitív kiindulópont és kommunikációs kiindulópont. HALLIDAY szerint megkülönböztethető a tematikai struktúra és az információs struktúra (vö. LYONS i.m. 508). A szemantikai struktúra, kognitív kiindulópont, tematikai struktúra a rendszermondathoz is sajátja, a pragmatikai struktúra, kommunikációs kiindulópont, információs struktúra csak a szövegmondat jellemzője. A tematikai struktúra az itt elmondottak szerinti szűkebb értelmezésében tehát a rendszermondathoz is hozzátartozik; kommunikációs, szövegteni értelemben, tehát az *ismert* és az *új* értelmében, amely szerint a hallgató szempontja is erősen érvényesül, a tematikai struktúra csak a szövegmondatban valósul meg.

II. Az indexikális információ szintje.

(*Indexikális* az *index* szó származéka, az *index*nek mint jelfajtának azzal az értelmezésével, amelyben szemben áll a *szimbólummal* és az *ikonnal*.)

mondat: itt erről nem beszélhetünk.

megnyilatkozás: ez a szint létezik (prozódiai és paralingvisztikai elemekkel).

3. Az előbb megadott vázlatot egyes pontjaiban szükségesnek látszik jobban megvilágítani.

ad 2 a/: A mondat többértelműségének lehetnek lexikológiai, szintaktikai és pragmatikai okai. Lexikológiai ok a lexémák többértelműsége. Pl. a következő mondatnak két jelentése lehet a *kutya* és az *ugat* szó más-más jelentései miatt: *Ez a kutya mindig ugat*: 1. 'Ez az állat mindig az őt jellemző hangadással jelez valamit'. 2. 'Ez a durva (vagy primitív) ember mindig kiabál'. Szintaktikai ok a lexémakapcsolat többféle értelmezhetősége. Pl. *Öt fiú vásárolt három dinnyét*: 1. 'Öt fiú egyenként vásárolt három dinnyét'; 2. 'Öt fiú közösen vásárolt három dinnyét.' Szintaktikai ok a szerkezetek különbözősége (szintaktikai homonimák) Pl. *Péter és Pál apja megérkezett*. 1. 'Péter megérkezett és Pál apja is megérkezett.'; 2. 'Péternek és Pálnak az apja megérkezett.' Másik példa: *Péter észrevette Pált új szemüvegével*: 1. 'Péteren új szemüveg van és ezért észrevette Pált'; 2. 'Péter észrevette Pált, akin új szemüveg van.' Pragmatikai ok a mondat különböző lehetséges tett-értéke. Pl. *Négy bika van a kertemben*. Ez a mondat a szituációtól függően mint megnyilatkozás lehet: a/ állítás; b/ dicsekedés; c/ óvás, figyelmeztetés; d/ fenyegetés. A többértelmű mondat mint megnyilatkozás néha nem lesz egyértelmű: 1. Szándékos kétértelműség esetében (vicc; félrevezetés). 2. Ha a beszélő szándéka egyértelmű szöveg közlése és mégis kétértelmű a megnyilatkozás, akkor ennek sikertelenségéről beszélhetünk. A kétértelmű szöveg elkerülésének a ké-

pességét a kommunikációs kompetencia hatáskörébe utalhatjuk. Az egyértelműség érdekében a nyelv prozódiai eszközeit is igénybe kell vennünk.

ad 2 d/: A rendszermondathoz kapcsolódó jelentés viszonylag változatlanul megmarad a mondatnak akárhány kimondott (vagy leírt) ejtésbeli változatában, akárhány megnyilatkozásban. Azért csak viszonylag, mert a referenciális jelentés és az illokúciós érték az egyes megnyilatkozásokban különböző lehet. A mondatjelentés viszonylagos állandóságának kétségkívül fontos szerepe van a kultúra továbbításában. Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy a mondat jelentésének a továbbításában a "változatlanság" csak azzal a megszorítással érvényes, hogy a megnyilatkozás szituációhoz kötött jelentéselemeit elhanyagoljuk. Nemcsak a tulajdonképpeni emberi cselekedetekre áll, hanem a beszédtekre is: "Si duo faciunt idem, non est idem"; tehát, ha ketten mondják ugyanazt, nem ugyanaz. Az elmondottakat kiegészíthetjük azzal, hogy az *idézés* eszközével a megnyilatkozás ad hoc jelentéselemeit is továbbíthatjuk. Hogy ez milyen mértékben lehet sikeres és teljesértékű (különös tekintettel a megnyilatkozás prozódiai, paralingvisztikai tényezőire, valamint a megnyilatkozás tér-idő koordinátáira), az további elméleti kérdéseket vet fel. Ez a probléma az idézés módszerének a lehetőségeire is fényt vet.

ad 3: A b/ alatt említett megnyilatkozástípus (hiányos struktúra) a rendszermondat teljes struktúrájára vezethető vissza, a teljes mondat alapján értjük meg. A d/ típusú tagolatlan megnyilatkozás egyik fajtájának tekinthetjük az érzelemmel ejtett egyszavas megnyilatkozásokat (amelyek felkiáltó mondatoknak számítanak): pl. *A tőrkám!* (*Ottfelejtetem valahol.*) *A kalapom!* (*Elfújta a szél.*) *A szívem!* (*Fáj.*) *Gólya!* (*Ott van a ház tetőn.*)

Tagolatlan megnyilatkozásnak vesszük a mondatszók nagy

birodalmát (indulatszók, felelő, tagadósók stb.).¹³ Tagolatlan megnyilatkozásnak számítjuk a megszólításokat, ezeknek határozott beszédzett-értékük van. A tagolatlan megnyilatkozások közé vehetjük a társadalmi érintkezés közben kialakult mindazon verbális megnyilatkozásokat, amelyeknek egy-egy nyelvközösségen belül határozott kommunikatív szerepük van, de nem mutatnak tagolt mondatformát (köszönésformulák, azaz üdvözlés- és búcsúformák, udvariassági formulák stb.) A b/ és d/ típusú megnyilatkozás, tehát a hiányos és a tagolatlan struktúra közti típusnak érzem a felszólításoknak, kéréseknek az ilyen példákban jelentkező kifejezéseit: *Kávét!* (Egy büfében.) *Kettőt Miskolcig!* (Vasúti pénztárnál.) *A jobb sarokba!* (A sportpályán.) *Ki!* (Kiutasításként.) Ide számíthatom az ilyen kérdőmondatokat: *Kávét?* (A büfében.) *Egy kilót?* (A piacon.) Az említett felszólító és kérdő mondatokat a szituációból kiegészíthetjük, de nem pontosan, azaz többféleképpen. A pontos kiegészítés hogyanja közömbös. A fentebb mint érzelemmel ejtett egyes szavakat tárgyalt tagolatlan megnyilatkozásoktól ez utóbbiak különböznek tehát, éppen ezért jobb volna "nem pontosan tagolt megnyilatkozásoknak" tekinteni őket.¹⁴

---

¹³ A mondatszók minden részletre kiterjedő, alapos tárgyalása KELEMEN JÓZSEF könyvében található meg (1970). Ő maga a mondatszó fogalmához tartozónak tekinti a tagolatlan mondatként való előfordulást (i.m. 11). Úgy látom, a mondatszóknak a mi szempontunkból, tehát egy struktúrált rendszermondathoz való viszonyuk szempontjából sajátos típusát alkotják a felelő szavak (*Igen. Nem. Stb.*) Ezek ugyanis nem tagolt struktúrájúak, nem is hiányos a tagolásuk, hanem helyettesítenek egy tagolt struktúrájú mondatot. Ez legkézenfekvőbb abból, hogy a beszédben egy olyan mondattal folytatható a közlés, amely a felelőszóhoz, mint egy mondatot helyettesítő előzményhez kapcsolódik: *Igen, mert... Igen, hogy... Igen, de... stb.*

¹⁴ "A pontosan nem tagolható mondat"-ot terminusként használtam egy olyan mondatfajta megnevezésére, amelyet a teljes mondat struktúrájára vonatkoztatunk, de ez a vonatkoztatás többféleképpen történhet, azaz a szituáció többféle kiegészítést enged meg (KÁROLY S. 1962 II, 60). A pontosan nem tagolható és a tagolatlan mondatok közti határ nem vonható meg élesen, de ettől függetlenül, ma némileg másként bírálnék el egyes megnyilatkozástípusokat, mint ahogy az akadémiai nyelvtanban tettem.

Talán ilyeneknek tekinthetnénk azokat a szavakat, kifejezéseket, amelyeknek deiktikus jelentésvonatkozásuk van, a külső helyzettel, tárggyal együtt konkrétizálódik a jelentésük. Ide számíthatjuk a feliratokat (*Iroda*), az irányjelölőket (*Város*), köznévi elnevezéseket a tárgyon, képek alatt (fölkött stb.) az ábrázolt személy, állat stb. nevét, tulajdonosok nevét birtokok jelzéseként, stb. Ide sorolhatjuk a címeket, alcímeket könyvekben és iratokon, amelyek hovatarozását a térbeli viszony többnyire konvenció szerinti elhelyezéssel jelzi. A felsorolt esetekben a közös az, hogy a nyelvi elem a külső térrel együtt vesz részt a kommunikációban.

4. Az elmondottakból következik két, illetőleg három fontos tény a megnyilatkozásokra vonatkozólag: 1. A megnyilatkozás az embernek a beszédben való részvételét testi mivoltával együtt képviseli, az ember érzéki jelenlétét tükrözi. Ugyanez áll a beszédpartnerre nézve is. Nemcsak a beszélő konkrét személy, hanem a beszélőtárs is az. Innen van a megnyilatkozás életszerűsége. Ezzel szemben a mondat (vagy rendszermondat), mint a benne található lexémák jelentésének az összege, az ember szellemi oldalát tükrözi, szellemi és kollektív oldalát, biológiai jelenlététől és egyediségétől elvonatkoztatva. 2. A megnyilatkozás elsődlegesen szóbeli és csak másodlagosan írásbeli. Az írásos szöveg nem tudja pontosan tükrözni a beszéd testbe ágyazott valóságát. A prozódiai és paralingvisztikai elemeket írásban (regényben, drámában) a párbeszédhez fűzött leírások, utasítások próbálják pótolni, valamint a környezet leírása vagy helyettesítése. De ezek a pótlások csak úgy viszonylanak a valóságos helyzetben elhangzott élőszavas megnyilatkozásokhoz, mint a fénykép a valósághoz; amelyet ábrázol. 3. Végül elérkeztünk egy problematikus ponthoz, az egyéni stílushoz. Ha a mondat rendszermondat, hogy tartalmazhatja az egyéni stílussajátságokat? Vagy nem a mondathoz tartoznak ezek, hanem a megnyilatkozásokhoz? Az egyéni stílusnak végeredményben kétféle alkateleme van:

(1) a szöveg és a mondat statisztikai sajátosságai, ami azáltal jön létre, hogy a beszélő a nyelv szabályait megszüri, a lehetséges szabályokból az alkatának megfelelőket szelektálja. A beszélőnek hajlama van arra, hogy a lehetséges szabályoknak csak egy bizonyos halmazát alkalmazza. (2) A beszédben megnyilvánuló esetleges kreativitás,¹⁵ amely új lexémák, új szabályok alkalmazásából áll (például a metaforikus jelentésváltozások útján). Az "újításokat" az új kifejezések referenciája teszi egyértelművé, amit a szövegösszefüggés és a szituáció biztosít. Az egyéni stílusnak a prózódiai és paralingvisztikai oldalát — természetesen — csak a megnyilatkozás tartalmazhatja. A verbális stílussajátságokat azonban a mondatnak is fel kell mutatnia. Valószínű azonban, hogy "stílusa" nem egy összefüggéseiből kiragadott rendszermondatnak van, hanem a szövegmondatnak, azaz a mondatnak, mint a szöveg részének. De ez is inkább csak stílusnyom. A stílus, amely egy írói egyéniségé, a szöveg egészében mutatkozik meg.

---

¹⁵ A kreativitás ebben az értelemben a beszélő képessége a nyelvi rendszer kibővítésére, szemben a produktivitással, amely a nyelvi rendszer alapvető sajátossága (vö. LYONS 1977, II, 549). A kreativitás tehát túlmegy a meglévő rendszeren, a változás, amit okoz, bár motivált, mégsem jósolható meg. A produktivitás meglévő szabályokpak az a sajátossága, hogy segítségükkel végtelen sok mondat alkotható. Ugy látom, ez a két sajátosság összefüggésbe hozható ROUDETnak (1921) a jelek kombinálhatóságáról és kiterjeszhetőségéről szóló tanításával.

I r o d a l o m

- ANTAL LÁSZLÓ 1964: A formális nyelvi elemzés. Budapest.
— — — — 1979: Szöveg, nyelv, tartalom, in: Szathmári István — Várkonyi Imre (szerk.), A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Budapest, 67-72.
- BERRÁR JOLÁN 1963: A mondat formai ismertetőjegyei, in: Általános Nyelvészeti Tanulmányok I. Budapest, 53-76.
- DEME LÁSZLÓ 1971: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Budapest.
— — — — é.n.: A mondat általános kérdései. (Jegyzet. Összeállította: M. Korchmáros Valéria.) Szeged.
- HARRIS, ZELLIG S. 1951, 1973: A strukturális nyelvészet módszerei, in: A nyelvtudomány ma (Szerk. Szépe György). Budapest. 55-87.
- HARTIG, M. — R.I. BINNICK 1978: Grammatik und Sprachgebrauch. München.
- HENDRICKS, WILLIAM O. 1976: Grammars of Style and Styles of Grammar. Amsterdam - New York - Oxford.
- JAKOBSON, R. 1972: Hang, Jel, vers, (szerk. Fónagy Iván — Szépe György). Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1962: A mondatfajták, in: A mai magyar nyelv rendszere II. (szerk. Tompa J.) Budapest. 23-64.
— — — — 1979: A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben, in: Szathmári István — Várkonyi Imre (szerk.), A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Budapest, 23-32.
- KEMPSON, RUTH M. 1977: Semantic Theory. Cambridge University Press, Cambridge.
- KELEMEN JÓZSEF 1970: A mondatzók a magyar nyelvben. Budapest.
- LYONS, JOHN 1977: Semantics. II. Cambridge.
- ROUDET, L. 1921: Sur la classification psychologique des changements sémantiques, in: Journal de Psychologie normale et pathologique XVIII, 676-92.

- SGALL, P., E. HAJIČOVÁ
AND E. BENEŠOVÁ 1973: Topic, Focus and Generative
Semantics. Kronberg/Taunus:
Scriptor.
- SZABÓ DÉNES 1955: A mai magyar nyelv (Felsőoktatási
Jegyzetellátó Vállalat). Budapest.
- SZVORÉNYI JÓZSEF 1864: Magyar nyelvtan tanodai magánhasz-
nálatra. Pesten.
- TELEGDI ZSIGMOND 1978: Bevezetés az általános nyelvészetbe.
Tankönyvkiadó. Budapest.
- ZIFF, P. 1960: Semantic Analysis. Cornell University
Press. Ithaca.

SENTENCE AND UTTERANCE

by

Sándor Károly

The distinction between sentences as system- sentences and utterances as text-sentences includes oppositions on several levels of the language. This paper will discuss the problem how the utterances can be characterized, as opposed to sentences, on various levels. These levels are as follows:

I. The level of information with symbols. 1. The level of sounding. 2. The level of sense. 3. The level of morphosyntactic structure. 4. The level of thematic structure. II. The level of indexical information. Three facts result from these oppositions with reference to utterances: 1. The speech activity of the speaker is represented physically, that is in body, in the utterance. 2. The utterance is, primarily, the realization of spoken language, and secondarily, that of the written one. 3. The style manifests itself, mainly, in the utterance (in the text-sentence), and the individual style is revealed in the whole of the text.